

مواریث مکتوب در تمدن آبی ایران

نادر کریمیان سردشتی*

چکیده

مواریث مکتوب و آثار قلمی حوزه تمدن آبی به طور پراکنده از پیش از دوره اسلام در یونان و برخی از کشورهای شرقی (در کتاب‌های مربوط به عملیات فلسفه و کتیبه‌ها) پدید آمده و دامنه آن تا دوره معاصر گسترده شده است. در دوره تمدن اسلامی نیز، مواریث فرهنگی و تألیفات درحوزه تمدن آبی رشد فزاینده‌ای داشته است و از قرن دوم هجری با تدوین آثاری هم‌چون *کتاب المطر* و *کتاب المیاء* ابوزید انصاری تا قرن چهارم و پنجم با تدوین *کتاب انبساط المیاء الخفیه* نیاابوبکر کرجی ادامه یافته است. کتاب کرجی از برجسته‌ترین آثار تاریخ تمدن آبی ایران محسوب می‌شود هرچند قبل از آن نیز کتابی با عنوان *القنی و الانهار* در دوره کاویان در زمینه احکام کاریزها تألیف و تدوین شده بود که نشان از سابقه ایرانیان در تألیف این گونه آثار داشت. از قرن پنجم تا قرن دهم هجری روند تألیف در باب آب، آبیاری، آب‌شناسی و کشاورزی در کنار سایر علوم متداول زمان دنبال می‌شد و آثاری هم‌چون *کتاب الافراح فی باب الالواح*، *آثار احياء ماحیل الصبهانین فی رفع الماء*، *رساله آب‌بخشی هرات*، *دوازده باب در علم فلاح* کتاب *نتیجه‌الدوله* یا *سه رساله* و دو اثر برجسته هروری به نام *ارشادالزراعه* و *رساله طریق قسمت آب قلب* پدید آمد. از قرن دهم هجری به بعد تألیف و تدوین کتاب‌های مربوط به حوزه آبیاری و کشاورزی رونق بیشتری یافت و در دوره قاجار ده‌ها اثر به‌ویژه در علم فلاح تألیف و ترجمه شد. این مقاله در پی آن است که به ترتیب تاریخی از قرون اولیه اسلامی آثار و تألیفات مربوط به تمدن آبی را شناسایی و معرفی نماید و بنابراین می‌تواند برای جویندگان مطالعات تمدن آبی راه‌گشا باشد.

کلید واژگان: آب، آبیاری، انسان‌شناسی تاریخی، انسان‌شناسی روستایی، تمدن آبی، فنون سنتی، کشاورزی.

سپاس آن خدای را که از راه لطف، بندگان خود را به نظافت تعبد فرمود و برای تزکیت بواطن ایشان، انفاضت الطاف و انوار بر دل ایشان ارزانی داشت و به جهت تطهیر ظواهر ایشان، آب را که موصوف است به رقت و لطافت، مخصوص گردانید.

آب خوشتر هزار باره ز می «و من الماء کل شیء حی»

مقدمه

مواریث مکتوب و کتاب‌های حوزه تمدن آبی از پیش از دوره تمدن اسلامی در یونان و کشورهای شرقی پدید آمده و دامنه آن تا دوره معاصر از ایران تا هندوستان در شرق و تونس، مصر و مغرب، در آفریقا گسترده شد و بخشی از اروپای امروزی را نیز چون اندلس در اسپانیا دربر می‌گرفت.

هم‌چنین، در دوره تمدن اسلامی، مواریث فرهنگی و تألیفات در حوزه تمدن آبی روند رو به رشد داشته‌اند. این مواریث به قدری ارزشمند و حایز اهمیت‌اند که هر کدام به تنهایی رازگشای تاریخ تمدن آب و آبیاری می‌باشند. آثاری هم‌چون *کتاب المطر و کتاب المیاه ابوزید انصاری*، *کتاب المیاه و القنی ابوعبید قاسم بن سلام* و *کتاب میاه العرب اصمعی و استخراج المیاه بادروغوغیا و کتاب الفلاحه الارض انطولیوس* و *کتاب البشر محمد بن زیاد اعرابی و الحیل الروحانیه و مخائیک الماء فیلون بیزنطی*، و *کتاب وصف المطر و السحاب ابوبکر ازدی و الفلاحه النبطیه ابن وحشیه*، *کتاب الحیطان و مسیل الماء و الطریق و الاقنیه ابن لبان فرضی بصری و المقنع فی الفلاحه ابن حجاج اشبیلی* هر کدام مواریث مکتوب قرون اولیه دوره تمدن اسلامی به شمار می‌آیند.

در ایران نیز نخستین کتابی که شناخته شده، *القنی و الانهار* است که در دوره اسلامی به تشویق عبدا... بن طاهر از دودمان طاهریان (سال‌های ۲۰۵-۲۵۹) در زمینه احکام کاریزها نوشته شده است. این کتاب به گفته گردیزی (صاحب *زین الاخبار* در سده پنجم هجری) به دستور عبدا... بن طاهر فراهم گردید "تا احکام که اندرین معنی کنند، برحسب آن کنند و آن کتاب مانند بدین غایت و احکام قنات و قنایات که در آن معنی رود بر موجب آن کتاب رود".

پس از این کتاب برجسته‌ترین اثر تاریخ تمدن آبی ایران توسط ابوبکر محمد پسر حاسب کرجی (متوفی ۴۲۰ یا ۴۱۰) با عنوان *انباط المیاه الخفیه* [استخراج آب‌های پنهانی] پدید آمد. این کتاب که به دانش آب‌های زیرزمینی و سرچشمه‌های آن و شیوه بهره‌برداری از این نوع آب‌ها و حفر کانال و بالا آوردن آب و اجرای طرح قنات‌ها می‌پردازد، تأثیر بسیار گسترده‌ای در شکل‌گیری آثار و تألیفات حوزه تمدن آبی داشته است، در همین دوره قدیمی‌ترین متن فارسی بازمانده در کشاورزی را با نام *ورزنامه* (ترجمه از کتاب کاسیوس اسکولاستیکوس) می‌شناسیم. سپس کتاب *الافراح فی باب الالواح* اثر ابوالمحماد جلال‌الدین

* تمامی تاریخ‌ها در این مقاله به جز در موارد ذکر شده به هجری قمری هستند.

محمد بنجیری (متوفی ۶۰۲) در تقسیم آب‌های قنات‌های حومه شیراز که به قانون تخته‌واره موسوم بوده، تدوین شد. آثار و احیاء خواجه رشیدالدین فضل‌ا... همدانی در اصول زراعت و فن کشاورزی نیز در دوره مغولان قابل توجه است و نیز رساله‌ای در زمینه فنون اصفهانیان در بالا آوردن و بالا بردن آب از یک مؤلف ناشناخته ایرانی با عنوان *حیل الاصفهانیین فی رفع الماء* قابل تأمل است. رساله آب‌بخشی مولانا نظام‌الدین عبدالرحیم خاموش (تألیف در سال ۷۳۸) و رساله آب‌بخشی هرات عبدالرحمان جامی شاعر و عارف مشهور نیز در این باب قابل ذکرند.

دوازده باب در علم فلاحت از تألیفات عبدالعلی بیرجندی در باب کشاورزی و زراعت که نسخه‌های متعددی دارد از آثار برجسته قرن نهم به بعد به‌شمار می‌آید. در خصوص آسیاب‌های آبی نیز کتاب *نتیجه‌الدوله* یا سه رساله محمد حافظ اصفهانی از مخترعان و مهندسان مشهور قرن نهم و دهم هجری نشان‌گر توانایی علمی دانش‌مندان ایرانی در پرداختن به فنون آب و ابزارهای فنی آن و نیز اجرای سازه‌های آبی است. دو اثر مشهور و برجسته *ارشادالزراعه* و رساله *طریق قسمت آب قلب* که به قلم توانای قاسم بن یوسف ابونصر هروی در حدود سال‌های ۹۲۱ به بعد تألیف و تدوین شدند، چه در اصول و روش کشت و زرع و آبیاری و چه در باب بخش و تقسیم آب از اهمیت والایی برخوردارند.

از قرن دهم هجری به بعد تألیف و تدوین کتاب‌های مربوط به حوزه آب و آبیاری و کشاورزی و زراعت رونق بیشتری یافت و کتاب‌های *زینة البساتین* صدرالدین محمد زبردست خان، ابوابی از *تحفه حاتمی شیخ بهایی* و هم‌چنین *طومار شیخ بهایی* و *گنج بادآورد امان*... حسینی، رساله *مزروعات* (از مؤلف پارسی‌زبان ناشناخته)، *مجمع‌الفوائد* آقا علی از آثار قرون دهم تا دوازدهم هجری به‌شمار می‌آیند. در دوره قاجاریه نیز آثار زیادی در حوزه تمدن آبی تألیف و ترجمه شدند که می‌توان از رساله *نخلبنده* اثر احمد علی بن محمد خلیل جونپوری، *ذخیره‌الفواد* محمد صادق و چند زراعت *نامه پارسی* (از مؤلفان ناشناخته)، *کسب‌نامه باغبانی* رحیم بخش، رساله *کشاورزی* محمدفضل لاهوری، *آیین معاش* در باب کشاورزی از مؤلف ناشناس، *باغبانی* (از مؤلف ناشناس)، *تربیت باغ و اشجار*، رساله *درفلاحت*، رساله *فلاحتی* (ترجمه از فرانسه)، رساله *فلاحت* (ترجمه احمدخان عمادالملک)، ترجمه رساله *فلاحت* ملیان دوفه، رساله *فلاحت* (مورخ ذیقعد ۱۲۸۶)، رساله *فلاحت* مشایخ حاج محمد کریم‌خان کرمانی (از رهبران شیخیه)، رساله *فلاحت* و *باغبانی* اعتمادالسلطنه و *قواعد پیوند زدن و اعمال آن به طریق اهل فرنگ* از شخص فلاح ایرانی یاد کرد. در میان آثار دوره قاجار دو اثر حائز اهمیت می‌باشند: نخست *مفاتیح الارزاق* تألیف حاجی محمدیوسف نوری از مستوفیان و مأموران و مقیم شیراز در دوره ناصری، که کتابی است مفصل در احوال زراعت و تقسیم آب و قواعد دیوانی و سیاقی مرتبط با محاسبات زراعی و مسایل حقوقی و بنیجه املاک مزروعی و دیگری رساله *آب‌بخشی بادمرغانی* اثر میر عبدالحکیم بادمرغانی درباره آب‌بخشی ناحیه هرات و آب رودخانه هرات که حدود هشتاد سال پیش تألیف شده است.

به هر روی تاکنون، هیچ فهرست معتبر و پژوهش مستقلى در زمینه این موارىث مكتوب انجام نگرفته است. علت این امر نیز نه تنها مهجور و غریب ماندن این نوع علوم در دوره معاصر بوده بلکه آنچه در این زمینه در باب آثار و تألیفات از پیشینیان به دست ما رسیده بسیار اندک و نوشته‌های آن نیز در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی در کشورهای مختلف پراکنده است و بنابر ضرورت علمى اینک چنین فهرستى هرچند ناقص فراهم آمده ولى مى‌توان پیش‌بینى کرد که همین فهرست که سیاهه آثار و تألیفات مربوط به علوم و فنون تمدن آبی را دربردارد برای محققان و پژوهشگران کنجکاو و تیزبین مغتنم و قابل استفاده شایان باشد. با این‌که تدوین فهرست کامل‌ترى، فراغت و فرصت بیشتری را مى‌طلبد.

این فهرست در حقیقت، بخشی بسیار اندک از فهرست نسخه‌های خطی را که چاپ و تصحیح شده دربرمى‌گیرد و هدف از تهیه این فهرست آن بوده که مراکز نسخ خطی کتاب‌های مورد نظر شناسایی و معرفی گردد و نیز اطلاعات جدیدی از حیث نسخه‌شناسی در اختیار محققان و پژوهشگران قرارگیرد.

شیوه تنظیم فهرست، حتى المقدور براساس ترتیب تاریخی فراهم شده و پایه کار در فهرست‌بندی، معرفی و شناسایی کتاب‌ها بر مراکز نسخ خطی نهاده شده و سعی شده به احوال و آثار مؤلف اثر چندان پرداخته نشود که این مهم باید در پژوهش‌های بعدی محققان پس از تصحیح متون انجام گیرد. اینک از متون کهن قرن دوم هجری آغاز کرده و به اواخر دوره قاجار ختم مى‌کنیم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

سالنامه علوم انسانی

۱) **کتاب المطر**: تألیف ابوزید سعید بن اوس بن ثابت خزرجی انصاری (۱۲۱ - ۲۱۵) لغت شناس و نحوی مشهور که جدش ثابت بن بشیر از قبیله خزرج و از انصار پیامبر (ص) بود. **کتاب المطر** وی مجموعه‌ای است از اصطلاحات مربوط به آب‌ها و باران، ابرها و رعد و برق که مؤلف در آن از تعدادی از اشعار عربی به عنوان شاهد مثال استفاده کرده است. چند نسخه‌ای که از این کتاب برجای مانده، برای نخستین بار به کوشش گوتسهایل در ۱۸۹۵ میلادی در مجله «انجمن خاورشناسی آمریکا» (۳۱۲ - ۲۸۲ / XVI) به چاپ رسید. لوئیس شیخو نیز آن را نخست در مجله **المشرق** بیروت (۱۹۰۵ م.) منتشر کرد و پس از آن جداگانه به چاپ رسید. این کتاب یک بار دیگر نیز همراه **مجموعه البلغه فی شذور الالغه** به کوشش

هافنر و لويس شيخو در بيروت (۱۹۰۸ م.) منتشر شده است. (کريميان سردشتي ، ۱۳۷۸ ش : ۴۱۴ - ۴۱۵)

۲) **کتاب المياہ** : تأليف ابوزيد سعيدبن اوس انصاري است (۱۲۱- ۷۳۹ / ۲۱۵ - ۸۳۰ م.) ابن ندیم در **الفهرست** از این کتاب ياد کرده است. ولی تاکنون نسخه‌ای از آن گزارش نشده است. (ابن ندیم، ۱۳۵۰ : ۶۰)

۳) **کتاب المياہ و القنی** : کهن‌ترین کتاب شناخته شده در زمینه اصطلاحات و واژگان مربوط به آبیاری و قنات تأليف ابويعيد قاسم بن سلام (متوفی به ۲۲۴) است. این کتاب در مجموعه **الغريب المصنف** ابويعيد آمده که شامل بيست و پنج کتاب و هر کتاب مشتمل بر چندین باب است. نسخه‌هایی از مجموعه **الغريب المصنف** ابويعيد در کتاب‌خانه‌های معتبر کشورهای عربی نگه‌داری و اصل کتاب نیز چاپ و منتشر شده است. (عبدالواب، ۱۳۶۷ : ۲۹۳-۲۹۴)

۴) **کتاب مياہ العرب** : تأليف عبدالملک بن قریب بن عبدالملک بن علی بن اصمغ مشهور به اصمعی که در نحو و ادبیات عرب و نسب‌شناسی زبردست بود. وی در سال ۲۱۷ درگذشت. آثار زیادی از خود برجای نهاد از جمله کتاب **مياہ العرب** که در آن به شناسایی آب‌های سرزمین عرب پرداخته است. هنوز نسخه‌ای از آن شناخته نشده و تنها ابن ندیم در **الفهرست** از آن یاد کرده است. (ابن ندیم، ۱۳۵۰ : ۶۰ - ۶۱)

۵) **کتاب استخراج المياہ** : کتاب **بادروغریا** است که نالینو آن را همان **هودروگوگیا** دانسته است. ابن ندیم در **الفهرست** می‌نویسد : کتاب **استخراج المياہ** در سه باب تنظیم شده. باب اول شامل ۳۹ گفتار، باب دوم ۳۶ گفتار، باب سوم ۳ گفتار است. (الفهرست: ۳۲۹). هنوز نسخه‌ای خطی از آن گزارش نشده است. (ابن ندیم، ۱۳۵۰ : ۳۲۹، ترجمه انگلیسی : ۶۳۳ ، ۹۶۸)

۶) **کتاب الفلاحة الارض لانتولپوس** : از قدیمی‌ترین کتاب‌هایی که در آن از علم فلاحت رومیان سخن گفته شده است. در آغاز این کتاب آمده که پتر اسکندریه و مطران دمشق آن را برای یحیی بن خالدبن برمک استخراج و از زبان رومی به زبان عربی (درسال ۱۷۹) ترجمه کرده‌اند. این کتاب مورد استفاده ابن حجاج اشبیلی در کتاب **المقنع فی الفلاحة** قرار گرفته و از آن در دوازده مورد نقل قول شده است. هنوز نسخه‌ای خطی از آن شناخته نشده است. (فضل... همدانی، ۱۳۶۸ : مقدمه، «ه»)

۷) **کتاب البیئر** : از تألیفات ابوعبدا... محمدبن زیاد اعرابی (متوفی ۲۱۳) این کتاب از ویژگی‌های چاه از حیث طبیعت زمین و حفر چاه و صاف کردن اجزاء آن هم‌چون جوانب آن و استخراج آب و آب برآوردن از آن و نوع آب استخراج شده و میزان کثرت و قلت آب آن و ابزار و وسایل حفر چاه و شیوه برکشیدن آب سخن رانده است. سبک تألیف کتاب به شیوه‌ی واژه‌نامه‌های عربی است. نسخه‌های شناخته‌شده آن بدین قرار است :

۱- مصر، قاهره، دارالکتب و الوثائق القومیة، ۲۲۹ لغت (درضمن مجموعه).

۲- مصر، قاهره، دارالکتب و الوثائق القومیة، ۱۶۶ لغت (در ضمن مجموعه).

- ۳- مصر، قاهره، دارالکتب و الوثائق القومیه، ۳۳۱ لغت تیمور (در ضمن مجموعه).
- ۴- امریکا، دانشگاه ییل (شماره ل ۳۳۳، صالحیه، ۱۹۸۸ م. : ۱۳۵-۱۳۷).
- ۸) *الحیل الروحانیه و مخانیق الماء* : تألیف فیلون بیزنطی که از منابع مهم کتب الحیل دوره اسلامی است. این کتاب در زمینه دستگاه‌ها و ابزارهای مکانیکی آب و بهره‌وری آن در بالا آوردن آب و اشیاء سنگین نگاشته شده است. چند نسخه از این کتاب شناخته شده :
- ۱- کتابخانه سلیمانیه استانبول (شماره ۳۷۱۳ ایا صوفیا).
- ۲- انگلستان، کتابخانه جان رایلندز (به شماره ۳۵۱).
- ۳- کتابخانه شهرداری اسکندریه، مصر (به شماره ۱۸۴۱ ف).
- ۴- کتابخانه احمد ثالث استانبول، (مجموعه شماره ۳۴۶۶، صالحیه، ۱۹۸۸ : ۱۵۴ - ۱۵۵).
- ۹) کتاب *وصف المطر و السحاب و مانعه العرب الرواد من البقاع* : تألیف ابوبکر محمدبن حسن بن درید ازدی (متوفی به سال ۳۲۱) مؤلف آنچه عرب‌ها در دوره پیش از اسلام و دوره اسلامی در وصف باران و ابر و بقاع گفته‌اند جمع‌آوری کرده است. نسخه خطی این کتاب در کتابخانه ظاهریه دمشق به شماره ۱۵۹۱ م محفوظ است. در پایان نسخه تاریخ کتابت و کاتب آن ذکر شده است " ... و کتب الحسین ابن علی بن محمد بن علی الکاتب بنحطه فی شهر رمضان سنه ۴۵۵ هـ ق و نقلت من نسخه مقروه علی ابی سعید الحسن بن عبدالم... السیرا فی و منها خطه لقراءتها علیه ... " (صالحیه، ۱۹۸۸ : ۱۸۸)
- ۱۰) *الفلاحه النبطیه* : تألیف ابوبکر احمدبن علی بن قیس مشهور به ابن وحشیه (سده‌های ۳ و ۴ هجری / ۹ و ۱۰ میلادی) که در زمینه کشاورزی و زراعت پرداخته شده و این کتاب در هشت فصل تنظیم شده است. نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌های معتبر اروپا و کشورهای عربی موجود است. توفیق فهد این کتاب را در مجموعه آکادمی لیشهای در ایتالیا به نام *Lapersianel Medioevo* (چاپ رم، ۱۹۷۱ م.) به فرانسه ترجمه و منتشر ساخته است. (کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸ : ۳۷۸)
- ۱۱) *القنی و الانهار* : کتابی است که در دوره اسلامی به تشویق دودمان طاهریان (۲۰۵ تا ۲۵۹) در زمینه احکام کاریزها نوشته شده است. صاحب زین الاخبار ابوسعید عبدالحی بن ضحاک گردیزی در سده پنجم هجری می‌نویسد : " پس عبدا... [بن طاهر] همه فقهای خراسان را و بعضی از عراق را جمع کرد تا کتابی ساختند در احکام کاریزها و آن کتاب را *القنی و الانهار* نام نهادند تا احکام که اندرین معنی کنند، برحسب آن کنند و آن کتاب ماند بدین غایت و احکام قنات و قنایات که در آن معنی رود بر موجب آن کتاب رود. " (گردیزی، ۱۳۴۷ : ۳). معلوم می‌شود که کتاب *القنی* تا زمان گردیزی باقی بوده است ولی هنوز نسخه اصلی کتاب شناخته و معرفی نشده است.
- ۱۲) *انباط المیاه الخفیه* : اثر ابوبکر محمد پسر حسن حاسب کرجی (متوفی ۴۲۰ یا ۴۱۰) در دانش آب‌های زیرزمینی و سرچشمه‌های آن و شیوه بهره‌برداری از این نوع آب‌ها و حفر کانال

و بالا آوردن آب و اجرای طرح « قنات‌ها ». این کتاب توسط حسین خدیوچم تحت عنوان استخراج آب‌های پنهانی به زبان پارسی برگردانده شده است. نسخه‌های خطی:

- ۱- هند، حیدرآباد، کتاب‌خانه آصفیه (مجموعه [۱۹۷] و ۱۲۸).
- ۲- هند، کتاب‌خانه خدابخش در بتتته (به شماره ۲۵۱۹ در مجموعه شماره ۳۲).
- ۳- هند، کتاب‌خانه باتکور (بدون شماره).

۴- انگلستان، کتاب‌خانه کمبریج (نسخه‌ای بدون شماره، صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۳۳-۱۳۱)

۱۳) *کتاب الحيطان و مسيل الماء و الطريق و الاقنيه*: تألیف ابن اللبان ابوالحسین محمدبن عبد... فرضی بصری (متوفی به سال ۴۰۲). از کتاب‌های بسیار با ارزش دوره اسلامی که درباره قنات‌ها و بندها و سدها و چاه‌ها و نهرها و کشاورزی و زراعت تدوین یافته است. این کتاب از شیوه‌های بنای سدها و قنات‌ها و به‌ویژه با خشت خام صحبت می‌کند و ابواب پانزده، شانزده، هفده و نوزده مخصوص موضوع‌هایی چون آب و آبیاری سنتی و قنات‌ها و سدها است. دو نسخه از این کتاب در کتابخانه کوپریلی زاده استانبول (به شماره ۶۸۹ در مجموعه شماره ۵) و کتابخانه سلیمانیه استانبول (به شماره ۱۰۶۱ شهید علی در ضمن مجموعه) محفوظ است. (صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۴۵-۱۴۶).

۱۴) *المقنع فی الفلاحة*: تألیف احمدبن حجاج اشبیلی از دانشمندان قرن پنجم که در سال ۴۶۴ تألیف شده است. مؤلف از فقهای اندلس بود. در کتاب خود از آرای متقدمان از جمله ذیمقراطیس و قسطوس ویونیوس (ص. ۱۲۳) و اندیشه‌های متأخران از جمله: رازی و اسحاق بن سلیمان و ثابت بن قره استفاده کرده است (ص. ۱۰۱) و با روش سماع که در فقه و حدیث معمول بوده نکات دقیق امر کشاورزی را از فلاحان حاذق و کشاورزان مجرب به طور شفاهی آموخته است. نسخه‌های متعددی از آن در کتابخانه‌های عربی موجود است. این کتاب به وسیله صلاح جرار و جاسر ابوصفیه مورد تصحیح قرار گرفته و زیر نظر عبدالعزیز الدوری در سال ۱۴۰۲ (م. ۱۹۸۲) به مناسبت پانزدهمین قرن از هجرت رسول اکرم (ص) جزو انتشارات فرهنگستان زبان اردن (مجمع اللغة العربیة الاردنی) در عمان چاپ شده است. (فضل... همدانی، ۱۳۶۸: مقدمه، «ز»)

۱۵) *ورزنامه*: قدیمی‌ترین متن فارسی بازمانده در کشاورزی که ترجمه‌ای است کهن از نوشته کاسیوس اسکولاستیکوس. نام مترجم شناخته نیست و زمان ترجمه نامعلوم است. اما اسلوب نثر کهنه آن گواه است بر دیرینگی‌اش. *ورزنامه* در دوازده جزء نگاهشته شده است و هر قسمت آن ابواب متعدد دارد. تاکنون یک نسخه ناقص آن بدست آمده و متعلق به آقای حسن عاطفی، ساکن کاشان است. وی مقاله‌ای نیز در باره کتاب دارد و ترجمه آن را متعلق به قرن پنجم هجری می‌داند. از *ورزنامه* دو ترجمه عربی نیز در دست است. فهرست اجزای *ورزنامه* با بهره‌وری از ترجمه عربی، ۱۲ جزء است و هر جزء نیز شامل چندین باب است. (همان مقدمه،

۱۶) **کتاب الفلاحة ابن بصال**: تألیف ابو عبدا... محمد بن ابراهیم بن طلیطلی که احتمال دارد کتاب پس از سال ۴۸۸ تألیف شده باشد. آنچه که مسلم است این است که این کتاب از منابع کشاورزی در اندلس بوده و از همین جهت است که در قرن ۱۳ میلادی به زبان اسپانیایی ترجمه شده و مورد استناد دانشمندان بزرگی همچون ابن العوام قرار گرفته است. کتاب الفلاحة یا دیوان الفلاحة را برای ابوالحسن یحیی المأمون نوشت. این کتاب توسط خود ابن بصال به صورت رساله‌ای در ۱۶ باب خلاصه و القصد و البیان نامگذاری گردید. ترجمه‌ای کاستیلی از کتاب ابن بصال (مربوط به قرون وسطی) به ویرایش خ.م. میداس و الکیروزا در مجله اندلس (در ۱۹۴۸، ش ۱۳، جزء ۲: ۳۴۷ - ۴۳۰) و باردیگر با ترجمه و مقدمه و ویرایش همو و محمد عزیزمان در تتوان (از بلاد مراکش) در مؤسسه مولای حسن به چاپ رسیده است. ابن بصال این کتاب را در ۱۶ باب تقریر کرده که مهمترین آن ابواب اول و دوم و سوم است. نسخه‌هایی از این کتاب در کتابخانه‌های کشورهای عربی و اروپایی برجامانده است. (مقری، ۱۹۶۶: ج ۴: ۱۵۰، خیاط، ۱۳۸۷)

۱۷) **القصد و البیان**: خلاصه کتاب الفلاحة ابن بصال است. مؤلف، کتاب مفصل خود را در ۱۶ باب با این نام خلاصه کرده است. (کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸: ۳۸۵)

۱۸) **الفلاحة الرومیه**: از کتاب‌های مشهور در علم فلاحت که در قرن یازدهم میلادی به زبان عربی ترجمه گردید و مورد استفاده مسلمانان واقع شد. این کتاب را حکیمی به نام قسطوس که در قرن ششم میلادی می‌زیست در ۲۰ باب گردآوری و تألیف کرده است. در اواسط قرن دهم میلادی کتاب قسطوس تلخیص و به امپراطور قسطنطین تقدیم گردید و سپس سردی به نام سرجیوس بن هلیا در قرن یازدهم آن را به زبان عربی نقل کرد. نسخه‌هایی از آن توسط فؤاد سزگین در تاریخ التراث العربی گزارش شده است. (سزگین، ۱۹۸۳: ج ۴، ۴۷۶)

۱۹) **میزان الحکمه**: تألیف عبدالرحمان ابومنصور خازنی. در این کتاب از اصول طبیعیات و توازن قوا و اعتدال ترازو با معیار و شیوه‌های استعمال آن و همچنین مسایل کیفیت و کمیت آن‌ها سخن می‌گوید و در مقاله چهارم کتاب به ذکر موازین و ابزارهای سنجش آب که حکمای گذشته و متأخر آن‌ها را ذکر کرده‌اند و نیز اشکال و شیوه استعمال آن‌ها پرداخته است. در مقاله هشتم نیز به ساعت‌های آبی (فی میزان الساعات) اشارت کرده است. چند نسخه خطی از این کتاب شناخته شده است:

۱- کتاب‌خانه محمدیه بمبئی در هندوستان (مسجد جمعه، بدون شماره)

۲- کتاب‌خانه اصفیه حیدرآباد در هندوستان (بدون شماره)

۳- کتاب‌خانه دانشگاه لنینگراد در روسیه (بدون شماره)

۴- کتاب‌خانه اسعد افندی استانبول (به شماره ۱۸۸۴۰، نسخه بمبئی به سال ۵۸۵ توسط

ابونصر احمد بن محمد طرقي کتابت شده است، صالحیه، ۱۹۸۸ م. : ۱۸۱ - ۱۸۳)

۲۰) **کتاب الدوالیب و الارحاء و الروایس**: از تألیفات ابو عبدا... محمد بن معاذ. چنان‌که از عنوان کتاب برمی‌آید دربارهٔ چگونگی عمل دوالیب (چرخ‌چاه‌ها) و آسیاب‌ها و بالا آوردن

آب صحبت می‌کند. کتاب دارای هفده شکل فنی است. تنها یک نسخه از این کتاب تاکنون شناخته شده است و آن نیز ناقص است. به خط نسخ مغربی خوش نگاشته شده است. (صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۵۶-۱۵۷)

۲۱) **کتاب الفلاحه ابن عوام**: تألیف ابوزکریا یحیی بن محمد معروف به ابن العوام اشبیلی از دانشمندان قرن ششم هجری است. او از آثار دانش‌مندان پیش از خود از جمله ابن حجاج مؤلف المقنع و ابن بصال استفاده کرده و تجربیات خود را نیز به کتاب افزوده است. این کتاب در سال ۱۸۰۲ میلادی در دو مجلد با ترجمه اسپانیایی به وسیله ج. ا. بانگری^۱ در مادرید چاپ شده است. ابن عوام گذشته از تألیف این کتاب، کتاب *الفلاحه النبطیه* ابن وحشیه کلدانی را مختصر کرده است که ابن خلدون آن را از منابع مهم علم فلاحت به‌شمار آورده است. نسخ خطی کتاب در محل های زیر نگهداری می‌شوند:

۱- کتابخانه موزه بریتانیا.

۲- کتابخانه ملی پاریس.

۳- کتابخانه اسکوریال.

۴- کتابخانه لندن (بدوی، ۱۹۸۱: ۳۸، ابن خلدون، ۱۹۸۴: ج ۲، ۶۲۰)

۲۲) **فی البزور و الزروع**: تألیف ابوالولید ابن رشد فقیه و قاضی اندلسی (متولد ۵۲۰). ابن رشد هنگام فراغت از مشاغل فتوی و قضاوت به امر کشت و کار و علم فلاحت می‌پرداخت. چنان‌که علاوه بر آثار گران‌بهای او در فلسفه و فقه و اصول، کتابی از او به نام *فی البزور و الزروع* باقی مانده است. در فهرست اسکوریال از آن یاد شده است. (ابن رشد، ۱۹۸۴: ۲۵۸)

۲۳) **المعتبر فی الحکمه**: تألیف ابوالبرکات هبه‌ا... ملک‌الطیب (متوفی ۵۶۰ ه. ق/ ۱۱۶۵ م). این کتاب در زمینه علوم طبیعی تألیف شده و دارای هفت جزء است و برخی از فصول آن مربوط به علم آب و آبیاری است (جزء ۳، ۴ و ۵). نسخه خطی از این کتاب شناخته شده عبارتند از:

۱- کتابخانه ظاهریه دمشق (به شماره ۶۷۸۹).

۲- کتابخانه مجلس شورای ملی ایران (به شماره ۸۴۱۷).

۳- کتابخانه سلیمانیه اسعد پاشا در استانبول (به شماره ۲۵۵۳).

۴- کتابخانه کوپرلی‌زاده استانبول (به شماره ۹۱۹، صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۷۶، ۱۸۰).

۲۴) **الافراح فی باب الالواح**: تألیف ابوالمحماد جلال‌الدین محمد بنجیری (متوفی به سال ۶۰۲). کتاب در تقسیم آب‌های قنات‌های حومه شیراز که به قانون «تخته‌واره» موسوم بوده، تدوین شده است. (کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸: ۷۹).

۲۵) **مدخل بیوس الی علم الحیل رفع الماء بالدلاء و القوادیس**: کتابی است از مؤلفی مجهول که از طرز کار دستگاه‌های بالا آوردن آب و اعمال هندسی و مکانیکی آن‌ها گفتگو

می‌کند. این دستگاه‌ها در بیشتر کتب علم‌الحیل گزارش شده‌اند. دو نسخه از این کتاب در کتاب‌خانه موزه طوپ‌قاپوسرای استانبول ترکیه (به شماره ۳۴۵۷) احمد الثالث و ۳۴۶۶، احمد الثالث (در ضمن مجموعه) موجود است. تاریخ کتابت نسخه طوپ‌قاپوسرای سال ۶۸۸ است و در مدرسه یاقوتیه مراغه استنساخ شده و نام ناسخ آن احمد بن محمد بن عبدالجلیل السجری است. (صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۷۱-۱۷۲)

۲۶) کتاب الحیل و الحروب و فتح المدائن والدروب: تألیف محمد بن منکلی (حدود ۷۸۸) با آن‌که این کتاب در زمینه فنون جنگی و شیوه‌های محاصره دشمن در قلعه‌ها و شهرها و پادگان‌ها تألیف شده است اما مؤلف فصل ویژه‌ای را به دواب (چرخ چاه‌های) بالا برنده آب اختصاص داده است و در آن هفده شکل از این چرخ چاه‌ها را به تصویر کشیده و نیز به ابزارهای بالا برنده آب توسط نیروی آتش هم پرداخته است چند نسخه از این کتاب شناخته شده است:

- ۱- کتاب‌خانه سلیمانیه استانبول، مجموعه اسعد افندی (شماره ۱۸۸۴)
- ۲- کتاب‌خانه ملی مغرب در رباط (به شماره ۴۳ ج).
- ۳- کتاب‌خانه سلطنتی رباط مغرب (به شماره ۲۸۵).
- ۴- کتاب‌خانه سلیمانیه استانبول، ایاصوفیه (به شماره ۲۸۷۵۰)
- ۵- کتاب‌خانه طوپ‌قاپوسرای استانبول (مجموعه احمد ثالث به شماره ۳۴۶۹).
- ۶- کتاب‌خانه دانشگاه لیدن در هلند (به شماره Or. ۴۴۹، نسخه مجموعه افندی به سال ۷۹۱ توسط علی بن خلیل الاستادار کتابت شده است، صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۵۱-۱۵۳).
- ۲۷) آثار و احیاء**: از تألیفات خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی است که در اصول زراعت و فن کشاورزی تألیف شده و به نام *آثار و اخبار* نیز در مراجع و نسخه‌ها ضبط شده است. از *آثار و احیاء* یا *آثار و اخبار* تاکنون سه نسخه منتخب و چکیده شناخته شده است:
 - ۱- نسخه کتاب‌خانه مرعشی نجفی قم به خط نستعلیق عادی و در قطع وزیری (۱۰۲ برگ)
 - ۲- نسخه عبدالغفار نجم‌الدوله که اساس چاپ سنگی کتاب در سال ۱۳۲۳ بوده است.
 - ۳- نسخه کتاب‌خانه ملی در مجموعه‌ای به شماره ۱۵۵۳ به تاریخ کتابت ۱۲۹۶، *آثار و احیاء* بر اساس پاره‌هایی از نسخه‌های فوق‌الذکر جمع‌آوری و به اهتمام منوچهر ستوده و ایرج افشار توسط مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل (با همکاری دانشگاه تهران) به سال ۱۳۶۸ ه.ش. انتشار یافته است. (کریمیان سردشتی ۱۳۷۸: ۴۴)
- ۲۸) انهار الشام**: رساله‌ای درباره رودهای سرزمین شام (دمشق) که مؤلف آن مجهول است. نسخه خطی *انهار الشام* در کتاب‌خانه ظاهریه دمشق (به شماره ۷۹۱۱) ثبت شده است. (صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۳۴).
- ۲۹) حیل الاصبهانیین فی رفع الماء**: رساله‌ای کوتاه که در زمینه فنون اصفهانیان بالابردن آب (فی رفع الماء) ملحق کرده و به چاپ رسانده است. نسخه خطی این رساله در مجموعه ماری ۶۶۹ دانشگاه آکسفورد انگلستان نگهداری می‌شود. (صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۵۹).

۳۰) رساله آب بخشی مولانا نظام‌الدین : از رساله‌های آب و آب‌بخشی هرات، تألیف مولانا نظام‌الدین عبدالرحیم خاموش که در سال ۷۳۸ هجری قمری فراهم آمده، این رساله از نخستین کتاب‌های آب‌بخشی به دیار هرات به شمار می‌آید. نسخه‌ای خطی از آن هنوز شناخته نشده است. (ابونصر هروی، ۱۳۷۴ : ۱۱ - ۱۳ ، خواندمیر، ۱۳۳۴ : ۵۶).

۳۱) دفتر زراعت هرات : این کتاب را گویند عبدالرحمان جامی تألیف کرده در خصوص آب‌بخشی هرات. (ابونصر هروی، ۱۳۷۴: مقدمه، «لح»).

۳۲) دوازده باب در علم فلاحت : از تألیفات عبدالعلی بیرجندی در باب کشاورزی سنتی، نام مؤلف در هیچ یک از نسخه‌های متعدد آن نیست اما فرهاد میرزا معتمدالدوله، پشت نسخه خطی مورخ ۱۲۱۹ نوشته که مصنف رساله ملاعبدالعلی بیرجندی است. استوری نام این رساله را باغنامه نوشته است. نسخه‌های متعددی از آن موجود است از جمله :

- ۱- کتاب‌خانه سپهسالار تهران مدرسه عالی شهید مطهری (به شماره ۱۳ / ۲۹۲۵).
 - ۲- کتاب‌خانه بودلیان آکسفورد (کتابت قرن ۱۲).
 - ۳- کتاب‌خانه فرهنگستان علوم تاشکند مورخ ۱۱۹۷ .
 - ۴- کتاب‌خانه موزه بریتانیا (به شماره ۵۷۰۲۳۵۴۲/۴ بخشی از آن مورخ ۱۲۵۶ ، نسخه دیگر در همان کتاب‌خانه از قرن ۱۲).
 - ۵- مجموعه انجمن آسیایی بنگال کلکته (مورخ ۱۲۵۵).
 - ۶- دو نسخه دانشگاه پنجاب لاهور.
 - ۷- کتاب‌خانه مجلس شورای ملی در (شماره ۲۸۰۴ به تاریخ ۱۰۰۴).
 - ۸- کتاب‌خانه پاریس (جدید نویس و به دستور شارل شفر).
 - ۹- کتاب‌خانه ملی تبریز.
 - ۱۰- کتاب‌خانه ملی ایران.
 - ۱۱- کتاب‌خانه موزه ملی ملک (به شماره ۴۹۲/۲ ، قرن دهم هجری).
 - ۱۲- کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران (به شماره ۱۳۱۵ مورخ ۱۲۸۹) .
 - ۱۳- کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران (به شماره ۵۳۰۴ از سده سیزده و چهارده) .
 - ۱۴- کتاب‌خانه مجلس شورای ملی (به شماره ۳۷۰۵).
 - ۱۵- دارالکتب قاهره (به شماره ۴۴۵۹ س بدون تاریخ).
- رساله دوازده باب فلاحت دو چاپ دارد: چاپ سنگی به اهتمام عبدالغفار خان نجم‌الدوله سال ۱۳۲۳ و چاپ احمد رضا یاوری بر اساس نسخه شارل شفر (سال ۱۳۵۹ ؟ ش) (منزوی ، ۱۳۴۸ : ج ۱ : ۴۴۸ - ۴۴۹) .

۳۳) رساله آب بخشی جامی : رساله‌ای منسوب به جامی (متوفی ۸۹۸) که مردم هرات عقیده دارند وی در آب بخشی نگاشته است . استاد خلیلی در آثار هرات از این کتاب یاد کرده است. (خلیلی، ۱۳۰۹ : ج ۱ ، ۹۳) .

۳۴) نتیجه‌الدوله یا سه رساله : مؤلف کتاب محمد حافظ اصفهانی از مخترعان و مهندسان مشهور قرن نهم و دهم هجری است. کتاب سه رساله شامل دیباچه یا مقدمه و سه بخش است. بخش اول کتاب به دستگاه ساعت و انواع وسایل و ابزارهای آن پرداخته است. بخش دوم که مؤلف آن را مقاله دوم نامیده است درباره جواز عصاره یا دستگاه روغن‌کشی است. بخش سوم که مؤلف آن را مقاله سوم نامیده است در شرح آسیاست یا به قول او طاحونه محمدی منسوب به حضرت احمدی. این مقاله مشتمل است بر مقدمه، سه مائده و خاتمه. آسیاب‌های آبی در این کتاب با همه فنون و ابزارهای فنی آن (با تصویر) شرح و بسط داده شده است که در پژوهش‌های تاریخ فنون و آبیاری بسیار حائز اهمیت است. تاریخ تألیف این کتاب با قرائن باید بعد از ۹۲۸ باشد زیرا در متن آن از امیر خسرو شاه که تا سال ۹۲۸ زنده بوده یاد کرده است. کتاب سه رساله برای نخستین بار با همت تقی بینش (تهران، بنیاد فرهنگ ایران) تصحیح و به چاپ رسید. نسخه‌ای خطی از این کتاب در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد محفوظ است. (کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸ : ۳۲۸، ۴۶۵)

۳۵) الطرق السنیة فی الآلات الروحانیة : تألیف تقی الدین محمدبن معروف بن احمدبن محمد دمشقی مهندس و ریاضی‌دان و ستاره‌شناس (متوفی ۹۹۳) مشهور به راصد. این کتاب در زمینه ساعت‌ها (بنکامات) و ابزارهای بالا بردن آب، وسایل جرائف، و برخی ابزارهای دیگر بحث می‌کند. تقی‌الدین این کتاب را به سال ۹۵۹ (۱۵۵۲ م.) به پایان برد. کتاب در ۶ باب تنظیم شده که باب سوم آن از چهار نوع ابزار بالا بردن آب صحبت می‌کند و باب چهارم به روش‌های پرکردن مخازن و فواره‌ها، با توجه به اصل وجود خلاء می‌پردازد. دقت در آثار تقی‌الدین راصد گویای این واقعیت است که به راه‌های بیرون کشیدن آب از چاه (الباب الثالث : فی حیل اخراج الماء الی جهت العلو) اهتمام زیادی داشته‌اند. دو نسخه خطی از این اثر شناخته شده است :

- ۱- نسخه کتابخانه چستربیتی (به شماره ۵۲۳۲ در ویلن ایرلند).
- ۲- نسخه دارالکتب و الوثائق القومیة در قاهره مصر (به شماره ۳۸۴۵ ک، صالحیه، ۱۹۸۸ : ۱۶۵-۱۶۲).

۳۶) النضره فی احادیث الماء و الرياض و الخضره : تألیف عبدالرحمان پسر ابوبکر پسر محمد پسر سابق‌الدین ملقب به جلال‌الدین مشهور به علامه سیوطی از فقها و مفسرین و محدثین و مورخین شافعی (۱۵۰۵/۹۱۱ م.) این کتاب که در خصوص احادیث و روایات مربوط به آب و باغ و گیاهان و سبزیجات مدون شده سه نسخه خطی از آن تا کنون شناخته شده است :

- ۱- کتابخانه ملی تونس المكتبة الوطنیه (به شماره ۲۸۲۵) (نسخه اصلی).
- ۲- کتابخانه التیموریه با خط کهن بسیار نفیس.
- ۳- کتابخانه ابن یوسف در مراکش خزانه ابن یوسف (در ضمن مجموعه رسائل، صالحیه، ۱۹۸۸ : ۱۸۷؛ شرقاوی، ۱۹۷۷، شماره ۱).

۳۷) *ارشاد الزراعه* : تألیف قاسم بن یوسف ابونصری هروی (در سال ۹۲۱) ساکن هرات و نوۀ شیخ ابونصر طیبی، *ارشاد الزراعه* در اصول و روش کشت و ورز و آبیاری و شناخت زندگی گیاهان و درختان نگاشته شده و از متون کهنی است که در اوایل سلطنت شاهان صفوی تألیف گردیده و یکی از رسائل فارسی در علم زراعت است. این کتاب مشهور خاص و عام است و نسخه‌های بسیاری از آن در کتابخانه‌های ایران و افغانستان و سایر کشورها موجود است. برای نخستین بار توسط میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله به سال ۱۲۳۳ چاپ سنگی شد. (کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸ : ۶۷ - ۶۸؛ منزوی، ۱۳۴۸ : ج ۱، ۳۹۵ - ۳۹۶) نسخ خطی:

- ۱- مؤسسۀ لغت‌نامهٔ دهخدا، تهران (به شمارهٔ ۱۲ - سده‌های نهم و دهم هجری).
- ۲- کتابخانهٔ مجلس شورای ملی (به شمارهٔ ۵۴۵۶).
- ۳- موزۀ بریتانیا (به شمارهٔ ۵۷۰۷۵۵۷ - از سدهٔ دهم هجری).
- ۴- کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران (به شمارهٔ ۲۴۹۴ - مورخ شوال ۱۰۴۹).
- ۵- کتابخانهٔ ملی تبریز (به شمارهٔ ۳۴۱۵ - نوشته در سال ۱۰۵۰).
- ۶- کتابخانهٔ ملی ایران (به تاریخ ۱۲ شعبان ۱۰۸۱).
- ۷- مؤسسۀ لغت‌نامهٔ دهخدا (به شمارهٔ ۲۸۶ - از سدهٔ یازدهم هجری).
- ۸- مجموعهٔ شخصی محمد مشیری (تاریخ کتابت ۱۱۸۲).
- ۹- مرکز نسخ خطی شرق تاشکند (مورخ در ۱۱۹۷).
- ۱۰- کتابخانهٔ ملی ایران (به شمارهٔ ۱۵۵۳، متعلق به دوره ناصر).
- ۱۱- کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران (به شماره ۲ / ۵۳۰۴ - از سدهٔ سیزده و چهاردهم هجری).
- ۱۲- کتابخانهٔ سپهسالار مرکز آموزش عالی استاد مطهری (به شمارهٔ ۲۸۵۸ / ۵ - بدون تاریخ).

۳۸) *رساله طریق قسمت آب قلب* : تألیف قاسم بن یوسف ابونصر هروی صاحب کتاب *ارشاد الزراعه* (۹۲۱) است. که در زمینۀ آب‌بخشی، جغرافیای عمومی هرات، و بیان محصول و مالیات در قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری و شرح و معرفی بلوکات نه‌گانه و شهر هرات بسیار با ارزش است. نسخه‌های متعددی از آن به ویژه در افغانستان، موجود است و کتاب به سال ۱۳۴۷ ه. ش با مقدمه و تصحیح و تعلیق مایل هروی افغانی توسط بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسیده است. (کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸ : ۲۶۱ - ۲۶۲)

۳۹) *خلاق الافکار فی ذکر الانهار* : تألیف یوسف بن عبدالهادی (متوفی ۱۵۰۳ / ۹۰۹ م) که از رودهای دمشق به ویژه رود «بردی» و اصل و سرچشمه و رودهای منشعب از آن مانند رودی یزید و ثورا سخن گوید و نیز به شرح رودهای المزه و باناس و داریا و داعیه در دمشق می‌پردازد. نسخه خطی این کتاب در کتابخانه ظاهریه دمشق (به شمارهٔ ۴۵۵۷ محفوظ است. (صالحیه، ۱۹۸۸ : ۱۷۰)

۴۰) *زینة البساتین*: کتابی در زمینه کشاورزی و فلاحت، تألیف صدرالدین محمد زبر دست خان، در یک مقدمه و دو روضه و یک خاتمه است. نسخه‌اش در دانشگاه پنجاب لاهور مورخ به سال ۱۰۳۲ هجست و در مجله اورینتال کالج (ج ۱۰ ش ۱، نوامبر ۱۹۳۳ م) معرفی شده است. استوری می‌گوید اگر این مؤلف ارشادالوزراء باشد در قرن دوازدهم می‌زیسته، پس تاریخ ۱۰۳۲ درست نیست.

۴۱) *تحفه حاتمی*: تألیف شیخ بهایی (۹۵۳ - ۱۰۳۱) کتاب هفتاد باب است و سه باب آن ویژه قنات و معرفت چاه است، باب ۲۴: در معرفت عمیق چاه؛ باب ۲۵: در معرفت احداث قنات و جاری نمودن آب‌ها؛ باب ۲۶: در معرفت جاری نمودن قنات به طریق آسان. این کتاب سال ۱۳۷۰ ه. ش تصحیح و توسط انتشارات آستان قدس رضوی چاپ شده است. نسخ خطی عبارتند از:

- ۱- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (به شماره ۱۴۵۵، مورخ ۲۹ شعبان ۱۰۶۹)
- ۲- کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (به شماره ۱ / ۹۳ د، مورخ ۱۰۸۶).
- ۳- دارالکتب قاهره - ۲ میقات فارسی طلعت (مورخ ۱۲ رمضان ۱۱۱۹)
- ۴- کتابخانه مجلس شورای ملی (به شماره ۴ / ۳۷۶۳ - از سده یازده و دوازده).
- ۵- کتابخانه سپهسالار (به شماره ۷۳۸۷ - از سده دوازده).
- ۶- کتابخانه مسجد جامع کبیر یزد (به شماره ۲ / ۴۳۹ - مورخ ۱۲۲۷)
- ۷- کتابخانه و موزه ملی ملک (به شماره ۵ / ۳۴۰۲ - مورخ ۱۲۲۸)
- ۸- دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران به شماره ۳ / ۳۲۹ د - مورخ ۱۳۱۷) ۹-
- ۹- دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران (به شماره ۱ / ۸۲ ب - از سده دوازده).
- ۱۰- کتابخانه مجلس شورای ملی (به شماره ۲ / ۲۴۹۷ - از سده دوازده (کریمیان سردشتی، ۱۳۷۸: ۱۸۳ - ۱۸۴، منزوی، ۱۳۴۸: ج ۱، ۲۵۰ - ۲۵۲)

۴۲) *عین الحیاه فی علم استنباط المیاه*: تألیف احمدپسر عبدالمنعم دمنهوری (متوفی ۱۱۹۲) از آب‌های زیرزمینی در سرزمین‌های عرب بحث می‌کند و با تکیه بر تجربیات علمی خودش آن را نگاشته است. کتاب شامل مقدمه و دو باب و یک خاتمه است. مقدمه آن در شیوه استخراج آب‌های زیرزمینی است.

نسخ خطی عبارتند از:

- ۱- مصر، قاهره: دارالکتب و الوثائق القومیه، خزانه تیموریه (به شماره ۱۰۸ طبیعیات).
- ۲- مصر، قاهره: دارالکتب و الوثائق القومیه (به شماره ۵۵۶ ریاضیات).
- ۳- مصر، اسکندریه: کتابخانه شهرداری اسکندریه (در مجموعه ۲ / ۹۳).
- ۴- تونس، دارالکتب الوطنیه تونس.
- ۵- ترکیه، استانبول: ش ۹۳۴ حکیم اوغلی در کتابخانه سلیمانیه.
- ۶- ترکیه، استانبول: کتابخانه دانشگاه استانبول (به شماره ۳۶۳۹ A.Y D.F) (صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۶۶ - ۱۶۹)

۴۳) **گنج‌باد آورد** : رساله‌ای در زراعت و کشاورزی تألیف امن‌ا... حسینی ، خانه‌زادخان ، مؤلف در ۱۰۶۶ در گذشته است. نسخه این کتاب در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن (به شماره ۲۹۹) محفوظ است. (فهرست کتابخانه آصفیه، ص ۹۶۸). تلخیص آن «خلیندی» نام دارد. (فضل‌ا... همدانی ، ۱۳۶۸ : مقدمه ۷۷)

۴۴) **مراصد الحیطان** : تألیف صنع‌ا... بن علی بن خلیل رومی (متوفی ۱۱۳۷ / ۱۷۲۵ م) با آنکه شیوه و رنگ فقهی بر رساله غلبه دارد اما با این وصف فصل‌هایی از کتاب به آب‌ها و قنات‌ها اختصاص یافته است. دو نسخه از این کتاب در کتابخانه ظاهریه دمشق (به شماره ۸۲۸۴ عام و ۲۶۸۶ عام) موجود است. تاریخ کتابت یکی از نسخه‌ها ۱۱۶۲ و کاتبش ابوبکر بن الحاج حسن است. (صالحیه، ۱۹۸۸ ، ۱۷۳ - ۱۷۵)

۴۵) **مزروعات** : رساله‌ای در زمینه کشاورزی و زراعت. نسخه‌ای از آن که از قرن ۱۱ باقی مانده است در مجموعه لیندزیانا (به شماره ۴۸۰ ص ۲۱۱ ، فهرست آن‌جا) نگهداری می‌شود. (فضل‌ا... همدانی، ۱۳۶۸ : مقدمه ، ۷۸)

۴۶) **زراعت هندوستان** : رساله مختصری است در کشاورزی هندوستان و از روزگار تسلط انگلیسی‌ها در آن‌جا ، سه نسخه از آن شناخته شده است .

۱- موزه بریتانیا، فهرست کتابخانه (جلد ۳ ، ستون ۱۰۱۳/ب مورخ ۱۳۱۷)

۲- انجمن آسیایی بنگال (M ۹۵ فهرست ایوانف . ص ۷۴۷)

۳- دانشگاه کمبریج (مورخ ۱۲۱۶ فهرست دانشگاه شماره ۱۳۷) . (فضل‌ا... همدانی، ۱۳۶۸ : ۷۴)

۴۷) **مجمع الفوائد** : رساله‌ای در باب کشاورزی و زراعت ، تألیف آقا علی . این کتاب برای موریه انگلیسی در ۶۷ صفحه تألیف شده است و نسخه‌اش مورخ ۱۲۰۹ در کتابخانه دولتی برلین (به شماره ۶۳۴ فهرست آن‌جا) محفوظ است. (فضل‌ا... همدانی ، ۱۳۶۸ : ۷۸)

۴۸) **مفاتیح الارزاق** : کتابی است مفصل و مهم در احوال زراعت و امور پیوسته بدان از قبیل شناخت هوا و تقسیم آب و اقسام زمین و طرز باغ‌سازی و درخت‌کاری و قواعد دیوانی و سیاقی مرتبط با محاسبات زراعی مالکانه و مقیاس‌ها و تقسیم ارث و بنیچه املاک مزروعی و دیگر مطالبی که با کارهای کشاورزی و ملک‌داری پیوند دارد. در ضمن بسیاری از مباحث کتاب آمیخته است با اخبار و روایات و قصص متناسب و توجهی بسیط به موازین شرعی و عرفی در هر مسأله و مبحثی. این اثر کم مانند، تألیف حاجی محمد یوسف نوری از مستوفیان و مأمور مقیم شیراز و به نام ناصرالدین شاه قاجار است. نسخه ممتاز و مصور آن (به طرح‌ها و رنگ‌های زیبا و جذاب) در ۳ جلد به قطع رحلی متعلق بود به رضا هنری (از قضات دادگستری واز نویسندگان روزنامه شفق سرخ) و اینک در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است و نسخه دیگر از آن که ناتمام است در کتابخانه بریتانیا (لندن) موجود است. این نسخه تصویر ندارد . (به شماره ۱۲۱۹۲ Of ، میکروفیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۵۸۵۶ موجود است) (فضل‌ا... همدانی ، همان : ۵۹ - ۶۱)

۴۹) **نخلبنده** : تألیف احمدعلی بن محمد خلیل جونپوری، رساله‌ای در طرز کاشت درختان میوه، گل‌ها، سبزی‌ها، دانه‌ها و شیوه آبیاری و تلخیص گنج بادآورد است و در سال ۱۲۰۵ به رشته تحریر درآمده است. نام دیگرش **شجره نهال** است. دو نسخه از آن معرفی شده است:

- ۱- کتابخانه موزه بریتانیا (مورخ ۱۲۰۵ به شماره ۱۶۶۶۲ Add).
- ۲- مجموعه کرزن (به شماره ۶۲۹ مورخ ۱۲۶۱ به معرفی ایوانف در فهرست آن‌جا) (فضل‌ا... همدانی، همان: ۷۸ - ۷۹)

۵۰) **کتاب النباه من علم المیاه** : کتابی ارزشمند تألیف محمد عطار دمشقی (متوفی ۱۲۴۳) این کتاب در زمینه هندسه و اندازه‌گیری آب‌ها به ویژه آب‌های جاری شهر دمشق تدوین شده است و دارای مقدمه و اصل و دو فرع و خاتمه است بدین قرار: مقدمه که از اشیایی صحبت می‌کند که برای محاسبه‌گر نیاز است مانند ذراع اسلامبولی؛ اصل: آنچه علوم مربوط به علم آب‌شناسی آدمی بدان نیاز دارد مانند علم مساحت و هندسه و حساب. فرع اول: خرید و فروش و بیع آب؛ فرع دوم: مشارکت در بهره‌برداری از آب؛ خاتمه: در ارزیابی زمین برای ایجاد قنات‌ها در آن. نسخ خطی:

- ۱- کتابخانه ظاهره دمشق (به شماره ۵۱)
 - ۲- کتابخانه احمدیه حلب در سوریه (ضمن مجموعه شماره ۱۷۸۷)
 - ۳- دارالکتب و الوثائق القومیه، قاهره مصر (ضمن مجموعه شماره ۴۵۱۹ ک)
 - ۴- کتابخانه خدابخش بتت هندوستان (به شماره ۲۴۷۳ ضمن مجموعه شماره ۱).
 - ۵- کتابخانه دانشگاه استانبول، ترکیه (بخش عربی به شماره A.Y. ۳۵۵۶)
- در صفحه عنوان نسخه دمشق آمده: "علم المیاه الجاریه فی مدینه دمشق او رساله فی علم المیاه، تألیف محمد بن حسین العطار الدمشقی، کان حیا سنه ۱۲۳۴ م". (صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۸۴ - ۱۸۶)

۵۱) **ذخیره القواد** : رساله‌ای درباره کشاورزی به زبان پارسی، تألیف محمدصادق. این کتاب سال ۱۲۱۰ درباره رستنی‌های بنگال که به نام جان موری تألیف شده است. نسخه خطی آن (به شماره ۶۳۲ و ۶۳۳) در کتابخانه دولتی برلین موجود است. (فضل‌ا... همدانی، همان: ۷۳)

۵۲) **رساله فی الاشجار و المیاه و المعادن و الخزر و خواصها** : این رساله از کتاب‌هایی است که در خصوص درختان و انواع آب‌ها و معادن و خواص آن‌ها تألیف شده است نویسنده آن نامعلوم است. نسخه خطی آن در دارالکتب و الوثائق القومیه در قاهره در خزانه تیموریه (به شماره ۳۸ طبیعیات) نگهداری می‌شود. (صالحیه، ۱۹۸۸: ۱۵۸)

۵۳) **زراعت** : کتابی در اصول زراعت رایج در هند. نسخه‌اش در کتابخانه بریتانیا است. (جزء مجموعه‌ای به شماره ۱۷۴۱ OR. از ورق ۲ تا ۱۶، مورخ ۱۲۱۷). (فضل‌ا... همدانی، همان: ۷۵، فهرست ریو، ج ۳، ۱۰۱۳)

۵۴) **زراعت**: بخشی از رساله‌ای در زراعت با آوردن نام عربی درخت‌ها و گیاهان که ظاهراً در ایران نوشته شده (قرن سیزدهم)، نسخه‌اش در کتابخانه بریتانیاست (جزو مجموعه‌ای به شماره ۱۷۴۱ OR. از ورق ۲۵ تا ۴۸ آن) (فهرست ریو: ج ۳، ۱۰۱۳، فضل... همدانی همان: ۷۵)

۵۵) **زراعت بنگال**: رساله کوچکی است با توجه خاص به زراعت بنگال در نه بخش. نسخه آن در کتابخانه دانشگاه اردینبورگ انگلستان موجود است. (شماره ۱۴۴، فهرست آن‌جا) (فضل... همدانی، همان: ۷۴-۷۵)

۵۶) **زراعت نامه**: رساله‌ای است که نسخه‌اش در انجمن پادشاهی آسیایی انگلستان در شانزده ورق مورخ ۱۲۲۳ موجود است و در شماره ۱۹۳ فهرست آن‌جا معرفی شده است (همان: ۷۵-۷۶)

۵۷) **زراعت و تجارت**: حواری مطالبی درباره خوراکی‌ها، مقیاس‌های زراعتی و اوزان، حبوبات، میوه‌ها و سبزی‌ها، بازرگانی دکن، تجارت ابریشم در بنگال و حیدرآباد. نسخه‌ای از آن مورخ ۱۲۰۳ در کتابخانه ملا فیروز بمبئی موجود است و در فهرست آن‌جا تألیف ای. راتسک (ص ۶۳، شماره ۱۳) معرفی شده است. (همان: ۷۴)

۵۸) **کسب‌نامه باغبانی**: رساله‌ای در باب شیوه باغبانی و زراعت تألیف رحیم بخش. یک نسخه آن شناخته شده و متعلق است به کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور. برای معرفی آن نگاه کنید به مجله اورینتل کالج میگزین (جلد دهم، شماره اول نوامبر ۱۹۳۳ م: ۴۹) (همان: ۷۷)

۵۹) **کشاورزی**: کتابی در باب زراعت و کشت، تألیف محمدفضل لاهوری، نسخه‌اش در کتابخانه انجمن پادشاهی آسیایی لندن مورخ ۱۲۵۱ موجود است. (فهرست کتابخانه انجمن ۱۲) (همان: ۷۷)

۶۰) **آیین معاش**: رساله‌ای در باب کشاورزی به فارسی در شصت فصل. مؤلف آن شناخته شده نیست. آن‌را برای جان موری تألیف کرده بوده‌اند. نخستین فصل آن در فضیلت زراعت و آخرین فصل در تقسیم مال میان فرزندان است. نسخه آن به کتابخانه دولتی برلین (با شماره ۶۳۰) تعلق دارد. (همان: ۷۲)

۶۱) **باغبانی**: رساله‌ای در باب باغبانی و شیوه کشت و فلاح. نسخه آن در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن موجود است. (فهرست آصفیه حیدرآباد: ج ۲، ۱۷۶۴: ۱۶۴)

۶۲) **تربیت باغ و اشجار**: رساله‌ای درباره باغداری و کشاورزی نسخه خطی آن در مجموعه لندزیانا (مورخ ۱۲۲۱ به شماره ۹۳۰). (فهرست مجموعه لندزیانا: ۲۱۱).

۶۳) **رساله آب‌بخشی بادمرغانی**: تألیف میرعبدالحکیم بادمرغانی درباره آب بخشی ناحیه هرات و آب رودخانه هرات. نسخه‌هایی از آن در افغانستان موجود است. این رساله هشتاد سال پیش تألیف شده است. (ابونصرهروی، ۱۳۷۴: مقدمه، ل ۵)

۶۴) رساله در فلاح: رساله‌ای است کوتاه که قسمت اولش در درختان و قسمت دومش در سبزی‌ها است و سه نسخه از آن شناخته شده است:

- ۱- کتابخانه ملی ایران (شماره ۴ از مجموعه شماره ۱۵۵۳).
- ۲- کتابخانه سپهسالار (به شماره ۱ / ۲۸۵۸ به خط علیقلی میرزا اعتماد السلطنه).
- ۳- کتابخانه ملی پاریس (در مجموعه ۱۰۵۹ ضمیمه). (انوار، ۱۳۵۲، ه. ش: ج ۴، ۴۷؛ دانش‌پژوه، ۱۳۴۶: ۴۲۹، با فهرست کتابخانه ملی پاریس: ج ۲، ۱۵۹)

۶۵) رساله زراعت و صنعت: این رساله ترجمه دکترخلیل خان ثقفی اعلم الدوله درباره کشت نباتات به طریق علمی و استفاده از مواد شیمیایی است و اصل آن به زبان فرانسه در روزنامه‌ی فیگارو چاپ شده بوده است. ترجمه، تاریخ ۱۳۰۹ دارد و به خواهش مسیو دوبالوا وزیر مختار فرانسه به فارسی ترجمه شده نسخه‌ای از آن (به شماره ۱۰۲۹/۱ ف در ۳۷ صفحه) در کتابخانه ملی ایران موجود است. (انوار، ۱۳۵۱: ج ۳، ۳۵-۳۶)

۶۶) رساله فلاح: ترجمه‌ای است از زبان فرانسه. نسخه آن (به شماره ۱۰۹۹ / ف) در کتابخانه ملی ایران موجود است و مطالب آن در کشاورزی و دامپروری، عنوان فصل اول این کتاب حیوانات اهلی است. (انوار، ۱۳۵۱: ج ۳، ۱۱۹)

۶۷) فلاح: این رساله ترجمه دکتر احمدخان عمادالملک محسنی است که چندی رئیس دارالترجمه و تألیف وزارت معارف و بعد رئیس اداره معارف آذربایجان و کنیل همان وزارتخانه بود. وی در انگلیس و فرانسه تحصیل کرده بود. فلاح رساله‌ای است در ۵۷ برگ و نسخه‌اش (به شماره ۱۰۳۵ / ف) در کتابخانه ملی محفوظ است. (انوار، همان: ج ۳، ۳۰-۳۱)

۶۸) فلاح: رساله‌ای در باب کشاورزی و زراعت و آبیاری تألیف ملیان دوفه: ترجمه فارسی آن را نجم‌الدوله جزو مجموعه علوم ایرانی به چاپ رسانده، دو نسخه خطی آن در کتابخانه‌ها موجود است: یکی در کتابخانه ملی (به شماره ۱۵۵۳ / ف) بدون نام مؤلف - دوفه - ثبت شده است و دیگری در کتابخانه مدرسه سپهسالار (به شماره ۲۵۵۸). در این نسخه نام مؤلف مکین دوفه آمده است. (انوار، همان: ج ۴، ۴۵-۴۶، دانش پژوه، همان: ج ۵، ۴۲۹)

۶۹) فلاح: رساله‌ای است ترجمه شده از زبان‌های خارجی و در آن خواص زمین‌ها و آب و هوا و استفاده از کود و طرز ایجاد جنگل و بذرآشنایی و پیوند زدن بحث شده است. و نسخه آن مورخ ذیقعد ۱۲۸۶ در ده ورق (به شماره ۴۱۸ / ف) در کتابخانه ملی ایران موجود است و احتمال می‌رود که این نسخه به خط ناصرالدین شاه باشد. (انوار، ۱۳۴۵، ه. ش: ج ۱، ۴۰۱)

۷۰) فلاح: رساله‌ای در باب کشاورزی و فلاح، آغاز می‌شود به "عمل یازدهم در فلاح زمین صالح و زمین بد". نسخه‌های آن چنین است:

- ۱- بودلیان اکسفورد (به شماره ۲۷۹۱).
- ۲- انجمن آسیایی بنگال (به شماره ۱۶۱۳).

۳- کتابخانه دولتی برلین (به شماره ۶۳۶ فهرست پرچ). (فضل... همدانی همان: ۷۶)
 ۷۱) **فلاحت مشایخ**: رساله‌ای است از تألیفات حاج محمد کریم خان کرمانی (متوفی در ۱۲۸۸) این رساله به چاپ رسیده و نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌های تهران موجود است و مشتمل بر مقدمه و هشت باب است. (همان: ۶۱ - ۶۲)

۷۲) **فلاحت و باغبانی**: تألیف محمدحسن خان اعتماد السلطنه، خانابامشار از این کتاب نام برده و گفته در ۱۳۲۸ چاپ سنگی شده است. (خانابامشار، ۱۳۵۲: ستون ۳۴۵۴)
 ۷۳) **قواعد پیوند زدن و اعمال آن به طریق اهل فرنگ**: این رساله را «شخص فلاحت ایرانی که در فرنگستان عملیات فلاحت را آموخته تحت‌اللفظ ترجمه ساده نموده با اشکالات املائی بی‌حساب...». این رساله را نجم‌الدوله جزو مجموعه علوم ایرانی به چاپ رسانید (چاپ سنگی، تهران، ۱۳۲۳) و همان است که خانابامشار نام فلاحتیه در پیوند اشجار بدان داده و مؤلفش را حسن فلاحت دانسته است. نسخه‌ای از آن (جزو مجموعه شماره ۱۵۵۳/۸) در کتابخانه ملی ایران موجود است. (انوار، ۱۳۵۲: ج ۴، ۵۰)

۷۴) **رساله حفر قنوات**: تألیف مستر جان انگیزی، به سال ۱۸۴۴ م (۱۲۶۰) که به حاجی میرزا آقاسی تقدیم شده است. این رساله تنها رساله فارسی مستقل در زمینه حفر قنوات است. در این رساله از آب‌های زیرزمین و طرز استخراج آب به وسیله مته‌های حفاری و نشان دادن طریقه کار مته‌ها و اجزای آن‌ها بحث می‌شود. علاوه بر آن نویسنده شیوه حفر چاه‌های عمیق و آرتزین را نیز بدست داده است. تصویر مته‌ها صفحات کتاب رسم شده است. این نسخه خطی (به شماره ۵۹۲/ف) در کتابخانه ملی محفوظ است. (انوار، ۱۳۴۷: ج ۲، ۱۰۱-۱۰۲) این رساله توسط نگارنده با مقدمه و تصحیح و تعلیقات آماده چاپ است.

نتیجه‌گیری

تاریخ تمدن ایرانی، تاریخی است که به دلایل اقلیمی بیش از هر چیز در حوزه تمدنی آبی قابل درک و تحلیل است. فنون آبیاری، نقش آب در زندگی روزمره، باورها و اعتقادات مربوط به آب و تاثیر هر یک از این عوامل بر فرهنگ ایرانی چنان عمیق و همه‌جانبه است که به جرات می‌توان ادعا کرد که هرگونه ترسیم تاریخی در حوزه انسان‌شناسی فرهنگی از تمدن و مردمان ایرانی باید به محوریت آب در این تمدن توجه داشته باشد. به همین دلیل نیز جای تعجب نیست که تاریخ ادبی ایرانی و اسلامی آکنده از منابع گوناگون درباره هر یک از موارد پیشین باشد. با این وصف این منابع تاکنون چندان مورد توجه و علاقمندی انسان‌شناسان برای مطالعه‌ای جدی قرار نگرفته‌اند. بی‌شک می‌توان تصور کرد که موانع مختلفی از جمله دسترسی مشکل به این منابع، که بخش بزرگی از آنها هنوز به صورت دست‌نوشته باقی مانده‌اند، و یا مشکلات زبانی دلایل مهمی در این زمینه بوده‌اند، اما یکی از دلایل نیز می‌تواند نبود حساسیت یا آگاهی لازم لازم نسبت به محوریت آب و فنون آبی در این تمدن و فرهنگ باشد. نخستین قدم برای جبران این کاستی تلاش برای شناسایی و طبقه‌بندی منابع موجود به

زبان‌های فارسی و عربی در این زمینه است تا سپس بتوان بر اساس این داده‌های اولیه از خلال برنامه‌های پژوهشی منظم و در چارچوب مطالعات تاریخی مربوط به هر یک از اعصار تاریخی مشخص، به سراغ این منابع رفت و تحلیل‌های مرد، شناختی از دل آنها بیرون کشید. جامعه ایرانی کنونی برغم شهری شدن شدید آن هنوز در بیش از نیمی از خود روستایی است و با مسائل و مشکلاتی روبروست که در طول تاریخ تمدنی خود با آنها روبرو بوده است. افزون بر این دیدگاه‌ها و باورهای ایرانیان درباره آب هنوز تا حد زیادی از باورهای باستانی و تاریخی آنها نسبت به این ماده حیاتی تأثیر می‌پذیرند. در نتیجه رویکردی کتاب‌شناسانه برای تدقیق منابع موجود و ارائه طبقه‌بندی اولیه از آنها بی‌شک می‌تواند در این زمینه سرآغاز مطالعات گسترده‌تر و مفیدتری در آینده به‌شمار آید.

منابع:

- ابن خلدون، عبدالرحمان، ۱۹۸۴ م، مقدمه لتاریخ، تونس.
- ابن رشد، ابوالوحید، ۱۹۸۴ م، تلخیصات ابن رشد الی جالینوس، مادرید.
- ابن ندیم، محمدبن اسحاق (ندیم)، ۱۳۵۰ ه. ش، الفهرست للندیم، به اهتمام رضا تجدد، تهران، دانشگاه تهران.
- ابونصر فاضل هروی، قاسم‌بن یوسف، ۱۳۷۴ ه. ش، رساله طریق قسمت آب، تصحیح و مقدمه و تحشیه مایل هروی افغانی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- انوار، عبدا...، ۱۳۴۵ ه. ش، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۱، تهران، وزارت فرهنگ و هنر.
- _____، ۱۳۴۷ ه. ش، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۲: کتب فارسی، تهران وزارت فرهنگ و هنر.
- _____، ۱۳۵۱ ه. ش، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۳، تهران وزارت فرهنگ و هنر، کتابخانه ملی.
- _____، ۱۳۵۲ ه. ش، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۴، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، کتابخانه ملی.
- بدوی، عبدالرحمان، ۱۹۸۱ م، دراسات و نصوص فی النفس والعلوم عند العرب. بیروت.
- خانبابا مشار، ۱۳۵۲ ه. ش، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- خلیلی، خلیل...، ۱۳۰۹ ه. ش، آثار هرات، کابل.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام، ۱۳۳۴ ه. ش، حبیب‌السیر فی اخبار افسراد بشر، با مقدمه جلال‌الدین همایی، تهران، کتابخانه خیام.
- خیاط، جعفر، ۱۳۸۷ ه. ق، ابن بصال رائدالفن الزارعی الحدیث فی الاندلس، مجله المجمع العلمی العراقی.
- دانش پژوه، محمدتقی، منزوی، علی‌نقی، ۱۳۴۰ ه. ش، فهرست کتابخانه سپهسالار، ج ۳ تهران، انجمن ایرانی فلسفه و علوم انسانی وابسته به یونسکو.

- _____ ۱۳۴۶ هـ.ش، فهرست کتابخانه سپهسالار، ج ۵، تهران، انجمن ایرانی فلسفه و علوم انسانی وابسته به یونسکو.
- سزگین فزاد، ۱۴۰۳ هـ.ق، تاریخ التراث العربی، ترجمه محمودفهمی حجازی، عربستان، ریاض.
- الشرفاوی، احمداقبال، ۱۳۷۹ق/۱۹۷۷م. مکتبه الجلال سیوطی، ریاط، مطبوعات دارالمغرب، شماره سلسله ۲.
- صالحیه، د. محمدعسی، فلیح، عبدا...، ۱۴۰۸ هـ.ق، فهرس مخطوطات (الفلاحه - النبات - المیه والدی)، کویت، مؤسسه الكويت.
- عبدالتواب، رمضان، ۱۳۶۷ ه.ش، مباحثی در فقه اللغه و زبان شناسی عربی، مشهد، آستان قدس رضوی.
- فضل... همدانی، خواجه رشیدالدین، ۱۳۶۸ هـ.ش. آثار و احیاء، به کوشش ایرج افشار و منوچهر ستوده، تهران - کانادا، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل (باهمکاری دانشگاه تهران).
- قمر اصفهانی، نظام الدین محمود، ۱۳۶۳ هـ.ش، دیوان نظام الدین محمود قمر اصفهانی، به اهتمام تقی بینش، مشهد، باران.
- قوجانی، عبدا...، ۱۳۷۳ هـ.ش، سفالگران کاشان و شعر فارسی، نشر دانش، سال ۱۴، ش ۶.
- _____ ۱۳۶۶ هـ.ش، سفالینه های زرین قام و نقاشی شده زیر لعاب، باستان شناسی و تاریخ، سال اول، ش ۲.
- کریمیان سردشتی، نادر، ۱۳۷۸ هـ.ش، فرهنگ آب و آبیاری سنتی، تهران، کمیته ملی آبیاری و زهکشی ایران
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک، ۱۳۴۷ هـ.ش، زمین الاخبار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- مقری، احمد بن محمد، ۱۳۸۸ هـ.ق، نفع الطیب، به کوشش احسان عباسی، بیروت.
- منزوی، احمد، ۱۳۴۸ هـ.ش، فهرست نسخه های خطی فارسی، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه ای (نشریه شماره ۱۴).
- هدایت، رضاقلی خان، مجمع الفصحاء، تصحیح مظاهر مصفا، تهران، امیرکبیر.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی